

УДК 811.161.2:398

ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ СИМВОЛІВ В УКРАЇНСЬКИХ МАГІЧНИХ ТЕКСТАХ У СВІТЛІ ТЕОРІЇ О. О. ПОТЕБНІ

Ловейко Т. В.

Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті окреслено різні аспекти використання символів в українських заговляннях, визначено їхні основні лексичні особливості, досліджено характер виникнення та взаємодії символів в українських магичних текстах у світлі теорії О. О. Потебні.

Ключові слова: символ, заговляння, семантика, онім.

Ловейко Т. В. Лингвистический анализ символов в украинских магических текстах в свете теории А. А. Потебни. В статье обозначены различные аспекты использования символов в украинских заговорах, определены их основные лексические особенности, исследован характер возникновения и взаимодействия символов в украинских магических текстах в свете теории А. А. Потебни.

Ключевые слова: символ, заговор, семантика, оним.

Loveiko T. V. The linguistic analysis of symbols in Ukrainian magic texts based on the theory by O. Potebnia. The article covers different aspects of the use of symbols in Ukrainian spells, it defines their main lexical peculiarities, studies their origin and interaction in Ukrainian magical texts in accordance with the theory by O. Potebnia.

The works of linguists indicate that the study of Ukrainian magic texts should be done on all linguistic levels, specifically lexical one. In that regard a particular attention is paid to the work by O. Potebnia «On Certain Symbols in Slavic Folk Poetry» in which the author analyzes common symbols in most folk texts including spells.

A large amount of information concerning both components of life of our ancestors – mental and material – is encoded in folk texts. Such research emphasizes primarily on the symbol as a component of the statement which is able to accumulate the largest amount of information.

Special attention in the research is paid to lexical analysis of symbols in healing spells, in particular the symbols of illness, water and fire. Due to the linguistic analysis of symbols to a larger extent it is possible to examine various aspects of life of our ancestors as well as consider the impact of these phenomena on modern society.

The subject of the research is the lexical peculiarities of symbols in Ukrainian spells, the linguistic characteristics of their interaction. The purpose is to do a lexical analysis of symbols in magic texts, to outline the extent of information content of a symbol.

The source of the article is the collection «Ukrainian Spells» compiled by M. N. Moskalenko.

The research is based on the hypothesis that lexical analysis makes for a deeper study of symbols, in particular the determination of the causal relationships of their origin and interaction in Ukrainian magic texts.

Key words: symbol, spell, semantics, onym (proper name).

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. У дослідженні українських магичних текстів символ як компонент висловлювання, що здатен концентрувати найбільший масив інформації, має специфічну семантику. Лексичний аналіз дає змогу глибше простудіювати символи, зокрема визначити причинно-наслідкові зв'язки їх виникнення та взаємодії в українських заговляннях.

Актуальність дослідження обумовлена зростанням інтересу до фольклорних надбань українського народу, серед усього до лінгвістичного аналізу цих творів, адже у фольклорних текстах, особливо заговляннях, закодовано значний масив інформації про ментальні та матеріальні складники життя наших предків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному мовознавстві переважають праці вчених, які досліджують різні аспекти українських заговлянь: мовознавчий, історичний, фольклорний. Це роботи О. А. Соляр (питання походження і поезики українських заговлянь), І. М. Ковальчук (порівняння в російських заговляннях), С. А. Шуляк

(текстове обрамлення українських заговлянь). Напрацювання лінгвістів вказують на те, що дослідження українських магичних текстів варто поширювати на всіх мовних рівнях, зокрема й лексичному. У цьому аспекті особливе значення має праця О. О. Потебні «Про деякі символи в слов'янській народній поезії», у якій автор аналізує символи, спільні для більшості фольклорних текстів, також і для заговлянь.

Формулювання мети і завдань статті. Предметом дослідження є лексичні особливості символів в українських заговляннях, лінгвістична характеристика їх взаємодії. **Мета** – здійснити лексичний аналіз символів у магичних текстах, окреслити обсяг інформаційної оболонки символу. Джерельною базою статті послугував збірник «Українські заговляння», який упорядкував М. Н. Москаленко.

Виклад основного матеріалу дослідження. Символ – це сконцентрований елемент дійсності, сегмент інформації, побудований за принципом айсберга. Ми бачимо тільки верхівку, а ось справжній зміст – під водою. Процес символотворення

віддалений у часі. Саме тому символи, особливо в українських магічних текстах, є, так би мовити, законсервованими, статичними.

Символ виникає на основі порівняння. Стосовно літературних проявів народних вірувань, то це порівняння передовсім із природою, від якої наші предки в давні часи ще себе не відокремлювали. Щось подібне можемо спостерігати в дітей до того часу, як у них сформується конструкція «Я» і відбудеться відокремлення цього «Я» від довкілля.

Про ототожнення себе з природою нагадує часто використовуваний у фольклорних текстах паралелізм: *Піду я на ниву, де не сіяно, не орано, там уродила пшениця он яка лопушина, колосна! Як стала та пшениця посухатъ, став той опух опадатъ от народженного раба Божого Івана* (115). Паралелізм є основою замовлянь, адже суть більшості магічних формул досить проста: що відбувається з природним явищем – те трапляється і з людиною або її хворобою.

Особливу семантику мають символи у лікувальній магії, оскільки її призначення специфічне, можна навіть сказати, – первинне. О. О. Потебня наводить цікавий приклад лікувальної магії, символіка якої ґрунтується на порівнянні: *вражене хворобою місце окреслюють сухою гілкою, що випала із сухої сосни, щоб хвороба також засихала* [3, 5].

Основним символом хвороби в українських магічних текстах слугує фемінізований образ, невід'ємним елементом якого є кількісна характеристика: *Куди ви йдете, сімдесят сім трясовиць?* Про те, що ця сила є негативною, реципієнт дізнається через дієслівну характеристику: *Ідемо ж ми на Білу Русь людей мордувати, і тілом тругдати, і кості ламати, і кров морити* (88). Очевидно, цей символ виник на основі спостереження за хворими, у яких була висока температура (їх трясло). Спершу так називали лише лихоманку. Щодо категорії числа, то у замовляннях ми натрапляємо на *сім, десять, сорок, сімдесят сім і дванадцять* трясовиць. Цей символ має і образотворчий вияв: трясовиць в основному зображали голими жінками з крилами. Їхні імена відповідають функціям: *Трясея, Огня, Ледея* (насилають температуру), *Гнетя* (лягає на внутрішні й ребра), *Глухя* (викликає головний біль і глухоту), *Ломеня* (спричиняє біль у кістках і тілі), *Пухня, Желтя* (насилає жовтуху), *Коркуша* (насилає корчі), *Глядея* (не дає спати, зводить із розуму), *Невея* (призводить до смерті, онім виник за назвою слов'янського потойбічного світу – *Нав*) (22).

З огляду на таку кількість онімів трясовиць, можна дійти висновку, що символ хвороби в українських магічних текстах розширений і поглиблений. Очевидно, це обумовлено важливістю останнього для людського суспільства і сферою застосування магічних текстів, адже їх передовсім використовували для того, щоб урятувати або вбити.

У більш пізніх варіантах символом хвороби постають *Іродові дочки*: *...взьми ти сих Іродових дочок, зачини їх залізними дверима й замкни залізними замками, щоб вони на світ охрещений не ходили, тіла не в'ялили, серця не сушили, червоної крові не збавляли й жовтої кості не ламали...* (90).

Це християнізований варіант трясовиць, вони виконують ті самі функції й мають незмінну форму множини. Що ж до лексичної оболонки символу, то у першому випадку вона виникла за функцією (*трясовиці – трясти*), а у другому – через поєднання з присвійним прикметником, який вказує на їхню демонічність.

Специфічну семантику мають компоненти замовляння: *зачини їх залізними дверима, замкни залізними замками*. Замки є символом влади. Той, хто зачинає, демонструє свою владу над певним явищем чи істотою, до того ж не важливо, чи реальні останні, чи ірреальні. Додає статусу і прикметник *залізний*, адже раніше цей метал був дефіцитним. Його мали лише воїни та заможні люди, решта ж користувалася переважно дерев'яними, кам'яними та кістяними заміниками, порівняно з якими залізо є значно міцнішим. Саме тому в українських магічних текстах воно часто виступає й символом сили.

Що ж до символу хвороби, то він поширений і у формі однини: *...бех і бешиху* (117). *Бешишник* є духом хворіб і шкод. Для українських замовлянь характерне поєднання із цим символом прикметників-пейоративів, що, як і у випадку з *трясовицями*, конкретизують його: *Бешиха бешишище колюча, шпигуча, пекуча, свербляча, нудюча, вітряна, водяна, кров'яна, пожарна, пристрітна, подумана, погадана, помислена...* (115)

Ще один символ хвороби – *уроки* (духи хворіб і шкод). Для них також характерна конкретизація за допомогою прикметників: *...уроки панські, циганські, дівочі, жидівські, парубоцькі, дівоцькі, жаб'ячі і гадячі* (94). *Уроки урочища водяної, вихрові, прозорні!*.. (105). Подібне розширення семантики за допомогою прикметників створено за тим самим принципом, що і більшість законів: максимально охопити те чи те явище з урахуванням усіх нюансів, наприклад: *Ви, сухоти сухотищі, чи ви подумані, чи ви погадані, чи ви помислені, чи ви стрічні, чи ви чоловічі, чи ви жіночі, чи ви парубочі, чи ви дівчачі, чи ви дитячі, чи ви які на світі!* (107).

Часто у замовляннях символ хвороби перемагає частково персоніфікований символ очищення, до якого звертається мовець: *Помагаєш ти, вода явлена, очищаєш ти, вода явлена, і луги, і береги, і середину. Очищаєш ти, вода явлена, народженого од прозору...* (93). У цьому замовлянні звертання повторене тричі. Оскільки це стилістично не виправдано, можна зробити висновок, що такий повтор має магічну функцію, на що вказує і його число.

Інколи *воду* як символ очищення і здоров'я персоніфікують за допомогою оніма: *Єсть Господь на небі жив, Ордан ріка хришчаниця, земля мати, вода Уляна!*.. (103). Крім *води*, у цьому замовлянні персоніфікована й *земля*. Цей символ родючості здавна називають *матір'ю*. Така номінація зумовлена спільною для обох функцією – створенням нового життя.

Варто зазначити, що для персоніфікації *води* можуть бути використані різні оніми: *Водо Єлено! Очищаєш луги і береги, очисти мене від усього злого, болісті й слабості* (135). Очевидно, звертання до символу очищення є основою цього замовляння, на що вказує й унормована форма – кличний відмінок.

Існують замовляння, у яких відтворено кілька символів, що взаємодіють між собою і можуть виступати як суб'єктом, так і об'єктом дії: *Переляк, перелячище! Я ж тебе яйцем викочую, а водою виливаю, на пущі і на сухий ліс відсилаю; тут тобі не бувати, червоної крові не спивати, синіх жил не потягати, жовтої кості не ламати!* (119).

Семантично глибоким є символ *крові*. Його значення відповідає символіці червоного кольору й вогню. Кров є втіленням життєвих сил. Її використовували у більшості ритуалів як дарунок життя або частки життєвої енергії богам. У християнських храмах, до речі, досі причащаються «кров'ю Господньою» – червоним вином.

Замовляння, використовувані під час ритуальних дій, важко здобути, адже незалежно від позамовної дійсності ритуал завжди оповитий таємницею. А ось на лікувальні замовляння із символом *крові* натрапити значно легше. Можна сказати, що лікувальна магія здавна була більш доступною, а зважаючи на важкі умови, у яких жили наші предки, це й необхідно в кожному домі. Особливе значення мають замовляння для припинення кровотечі: *В неділю рано Пречиста Діва плугом небо орала, небо орала, руту сіяла. Рута не зійшла, щоб кров не йшла* (59). У цьому тексті ми спостерігаємо порівняння *крові* з *квіткою*. Очевидно, воно виникло за спільним кольором.

Ще одним символом *крові*, який постав на основі порівняння за кольором, є *рожа*: *Йшло три каліки через три ріки, рубали рожу, саджали рожу, рожа не зійшла, кров червона не пішла* (66). І знову ми можемо спостерігати кількісну характеристику, виражену частим для магичних текстів числом *три*. До того ж у цьому замовлянні вона одночасно є експліцитною (повторюваний числівник *три*) та імпліцитною (із символом *крові*, *рожею*, відбувається три дії: її *рубали*, *саджали*, і *врешті-решт вона не зійшла*).

У лікувальних замовляннях найчастіше діють християнські образи: *Пречиста Діва, Ісус Христос, святий Петро*. Це може вказувати на більш пізній час їх виникнення або ж на зміну язичницького тексту під впливом нової релігії. Специфічна й стилістика таких замовлянь. Вони нагадують оповідь про звичайну людину. На те, що мовиться про святих, вказує сам онім, локація, а в деяких випадках – і незвичність дій: *Йшов Ісус Христос через море...; ...плугом небо орала...; Йшла Пречиста понад синім морем і золотим ціпом підпиралася...*

Особливу форму мають «замовляння у замовляннях»: *Йшов Ісус Христос через море, загнав собі дерево в ноги. Став він дерево виймати та й став кров замовляти: «Кров не вода, рікою не біжить»* (60). У цьому випадку значення «замовляння у замовлянні» збільшується, оскільки його промовляє сам Син Божий. Що ж до лексеми *вода*, яку ми вже згадували як символ очищення у наведеному вище тексті, її семантика дещо інша. О. О. Потебня трактує її як символ *здоров'я*. Не даремно в Україні здавна існує побажання «*Будь здорова, як вода...*» [3, 54]. Очевидно, що таке трактування пов'язане із символікою *крові*. Причиною є зовнішня аналогія: і *кров*, і *вода* є рідинами. У ритуалах із використанням *води* остання найчас-

тіше символізувала *кров*. Але в наведеному замовлянні сконцентровано увагу на відмінності *крові* від *води*. Можна дійти висновку, що воно виникло під впливом прислів'я *Кров людська не водиця, проливати не годиться*.

У деяких випадках надibuємо діалоги, що наближають замовляння до просторіччя. Наприклад, *Йшла Пречиста понад синім морем і золотим ціпом підпиралася. Назустріч їй святий Петро. «Куди ти, Пречиста, йдеши?» – «Іду туди, де бились три брати, іду кров замовляти». Рана стулилась, кров повернулась, Пречиста назад вернулась. Амінь!* (61). Зупинення *крові* як процес ототожнюють із напрямком руху Пречистої. У цьому аспекті ймовірним є порівняння з нею *крові* як життєвої сили. Також у наведеному замовлянні згадано *золотий ціп*, яким підпиралася Пречиста. О. О. Потебня характеризує *золото* як символ краси, що має стосунок до світла [3, 38]. Цей символ доповнює солярний підтекст замовляння і паралельно вказує на винятковість суб'єкта дії, адже навіть такий побутовий предмет, як звичайний подорожній ціп, у Пречистої золотий.

Очевидно, більш давніми замовляннями із символом *крові* є ті, де не згадано християнських святих і Бога, а поширені символи природних явищ: *Калиновим мостом йшло три сестри: Калина, Малина, Шипшина. Не вмiли вони ні шити, ні прясти, тільки вмiли сікти-рубати, ріки пропускати: одна ріка водяная, друга ріка огняная, третя ріка кров'яная. Водяною огонь заливати, кров'яною кров унімати* (62). На виняткове походження суб'єктів дії у замовлянні вказують не тільки їх оніми (*Калина, Малина, Шипшина*), а й певні змістові аспекти, зокрема те, що вони не вмiли робити звичайної роботи сільської жінки (*не вмiли вони ні шити, ні прясти*). У реальному світі це вказувало на шляхетне походження. Очевидно, подібна семантика цих слів і в замовляннях. Специфічна характеристика трьох рiк. За О. О. Потебнею, вогонь частково є символом гніву й хвороби. За семантикою лексем *колоти* і *жалити* він наближається до кропиви й шипшини. У любовних замовляннях майже завжди прикликають вогняну силу. З нею тісно пов'язана й *калина* як символ дівочості, краси й кохання (також є порівняння з вогнем за кольором) [3, 36].

Тож *вогонь* символізує хворобу, а *вода* – здоров'я. У наведеному замовлянні ця символіка підтверджена дією: *Водяною [рікою ав.] огонь заливати...* Що ж до самого акту замовляння *крові*, то її має спинити *кров'яна ріка*. Яка ж семантика цього символу? Якщо *кров* – це життєва сила, то *кров'яна ріка* – життєва сила у значно більшому розмірі. Тому не дивно, що її прикликають у лікувальних замовляннях.

Із символікою *крові* пов'язаний і прикметник *красний*, що первинно позначав красу. Проте його конотативною семантикою можна назвати й *кров*: *Було собі красне море. Їхав чоловік красним возом, красними волами, красні колеса, красне ярмо, красна війя, красні притики, красне море рубати, хрещеному, народженному, молитвенному Іванові кров замовляти* (64). За повторюваністю прикметника *красний* можемо висновувати, що суб'єктом дії у замовлянні є незвичайна людина, а сама лока-

ція – ірреальна, тобто потойбічний світ. Символіка останнього досить цікава, адже мовним вираженням символу є не іменник, як це зазвичай буває, а повторюваний прикметник, який підказує реципієнтові, що йдеться про потойбічну, тобто дзеркальну, реальність.

Символ *вогню* відтворено у замовлянні *Їхала баба лісом. Чорна запаска. Чорна сорочка – чорний ліс рубати, вугілля палити, вогник затоптувати* (123). Експліцитно символ вогню відображає одне слово – *вогник*. Проте суфікс *-ик* додає конотацію зменшеності, що не типово для символу. Натомість ця лексема може означати легку хворобу, адже вогонь поряд із горінням символізує і гниття. На семантику *вогню* вказує також прикметник *чорний* (колір того, що залишається після горіння), повторення якого створює образ ірреального світу. Іноді символ *вогню* опосередковано через дієслово *палити*, що має безпосередній зв'язок із реальним фізичним явищем. Тож символ може бути виражений не тільки безпосередньо за допомогою іменної номінації, а й опосередковано через дієслівну характеристику.

Специфічна символіка потойбічного світу. У замовляннях її зазвичай передано за допомогою повторюваного прикметника **красний, кам'яний, чорний, пустий**: *Їхав чоловік пустою дорогою, пустими волами на пусту нивку, пустого жита жати, у пусті копи класти. У пусті копи клав, на пустий віз клав, пустою дорогою віз, на пустий тік, пусті молотники молотили, у пустий млин молоти носили, пуста перепічка у пустій діжці учиняла і в пустій печі пекла, пусті люди пустий хліб їли і з пустої молитвенної Марії волос з'їли...* (125). Вказаний символ побудований на прийомі віддзеркалення, адже у замовлянні описано знайомий і зрозумілий для реципієнта світ, але водночас це ж не наша дійсність, а на її потойбічність вказує лише один прикметник, який і створює містичну образність.

На прикметник як засіб створення символу потойбічного світу можна натрапити й у такому замовлянні: *Стоїть чорная гора, на тій горі лежить чорний камінь, на тім чорнім камені сидить камінная жєна, держить она кам'яную дитину. Одсилаю я к тій горі чорній, і к тому чорному каменеві, і к тій кам'яній жєні, і к тій кам'яній дитині...* (126). Щоправда, тут спостерігаємо різні прикметники. Логіка, за якою використано означення *чорний*, зрозуміла. Цей колір здавна асоціюють із потойбічним світом. О. О. Потебня вважає, що розглядуваний символ походить від вогню і має різко негативну семантику [3, 39].

Вирізняється своїм смисловим навантаженням і прикметник *кам'яний*. Тим паче послуговування цією лексемою для створення символу потойбічного світу не є поодиноким явищем: *Кам'яні сіни, кам'яні стіни, кам'яні столи, кам'яні пани, кам'яне вино п'ють* (186); *...одсилаю віди і видята, вітерниці і вітерники, і упирі, і упирята. Я вас тамо одсилаю, аби улукали кам'яную жєну і кам'яную дитину...* (126); *Камені вам на язык, каменія вам на губи, зуби і уста, каменійте ви самі!* (188).

Для наших предків *камінь* передовсім символізував міць, що й не дивно, адже з нього виготовляли знаряддя праці. Його асоціювали з місяцем,

а через нього і з нічю та всім потойбічним світом. Останнє підтверджує той факт, що з каменю зазвичай виготовляли ідолів та жертівники для ритуальних дій. Каміння використовували в медицині. Підсилювали містичні уявлення про камінь і метеорити, які асоціювали з богами і також використовували як засоби лікування та елементи ритуалів.

Астрономічним тілам в українських магічних текстах зазвичай надають якщо не агресивної, то у будь-якому випадку загрозливої семантики: *«Добри вечір тобі, огнений бугало!..» «Куди ти летии?» – «Полечу ліса палить, а землі сушить, а трави в'ялить...»* (43). У цьому прикладі за допомогою дієслівної характеристики ми можемо побачити, що *огненне бугало* (метеорит) є шкідливою для людини силою і, що звично для фольклорних текстів, персоналізованою.

В українських магічних текстах трапляються символи, які мають невербальний вияв. Так, існує **символ очищення**, виражений через досить непривабливе дієслово *плюнути* (очевидний зв'язок із водою як первинним символом очищення): *Плюну я на землю: як слина на землі пропадає, так все злелихе в воді потонає* (102). У замовляннях цей символ частіше передають невербальними засобами. О. О. Потебня теж характеризує *слину* як символ слова [3, 64]. З огляду на це використання її як позамовного компонента українських заклинань стає цілком зрозумілим – акт усунення поганих слів, очищення тіла від хвороби.

Прикметною рисою замовлянь є час їх вербалізації. Зазвичай це ніч. Звісно, є замовляння, у яких згадано день, але їх значно менше. Мотиви обрання нічного часу для вербалізації магічних текстів, очевидно, пов'язані із первинністю ночі, яка є символом первісного хаосу. З більшості світових міфологій ми дізнаємося, що спочатку був морок, а вже з нього виник світ. Тож ніч є символом космічності, могутності первісних сил творіння. А от у слов'янських піснях, за свідченням О. О. Потебні, *темна ніч* є символом печалі й занепаду [3, 40].

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Символ є важливим компонентом замовляння. Утворений на основі порівняння через паралелізм з використанням повторюваних означень й специфічної номінації, він концентрує значний масив інформації, створюючи гіпертекст. Із зазначеного варто зробити висновок, що замовляння можна сприймати по-різному. Для реципієнта це може бути незрозумілий текст, вплив якого збільшується саме через недоступність семантики. Ми звикли поважати й боятися того, чого не розуміємо. У цьому аспекті особливу роль відіграє авторитет мовця. Другий спосіб сприйняття характерний для реципієнтів, які можуть розшифрувати символ і таким чином розгорнути з невеликого тексту замовляння значний інформаційний масив.

Уважаємо, що в подальшому перспективним є вивчення символіки замовлянь, що дасть можливість більш ґрунтовно дослідити вербальні засоби впливу в українських магічних текстах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Галаган В. Емотивність, експресивність та конотація як засіб вираження оцінки / Валентина Галаган // Наукові записки. – 2008. – Вип. 80. – С. 171–178.
2. Персонажи славянської міфології / Рис. словарь. / [сост.: А. А. Кононенко, С. А. Кононенко ; художник В. А. Кононенко]. – К. : Фирма «Корсар», 1993. – 224 с.
3. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. О связи некоторых представлений в языке. О купальских огнях и сродных с ними представлениях. О доле и сродных с нею существах / А. А. Потебня. – Х. : «Мирный труд», 1914. – 243 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Українські замовляння / [упоряд. М. Н. Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова]. – К. : Дніпро. 1993. – 309 с.